

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА

ДЖУМИГА ЄВГЕН ЮРІЙОВИЧ

УДК 94(477.74-21):355.4:394''1914/1917''(043.3)

**ВПЛИВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ
НАСЕЛЕННЯ ОДЕСИ (1914 – ЛЮТИЙ 1917 РР.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Одеса – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент
Вінцовський Тарас Степанович,
Одеський національний університет імені
І.І. Мечникова,
доцент кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Турченко Галина Федорівна,
ДВНЗ «Запорізький національний університет»,
професор кафедри історії України;

кандидат історичних наук
Вільшанська Оксана Леонідівна,
Інститут історії України НАН України,
науковий співробітник відділу історії України XIX –
початку XX ст.

Захист відбудеться “18” березня 2015 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.051.08 Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12, ауд. 9).

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (65082, м. Одеса, вул. Преображенська, 24).

Автореферат розісланий “12” лютого 2015 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук, доцент

Петрова Н.О.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Перша світова війна, сторіччя від початку якої відзначається у 2014 р., стала подією, що кардинальним чином змінила історію людства та розпочала криваве «коротке ХХ століття». Вона була першою тотальною війною, оскільки не тільки військове, але й цивільне населення відчуло на собі її вплив.

Актуальність даного дослідження обумовлена тим, що історія Першої світової війни хоча і нараховує приголомшливу кількість наукових та публіцистичних видань у західній історіографії, але в українській історичній науці вивчена недостатньо. Вітчизняні науковці зверталися до окремих аспектів війни – військові дії, плани країн Антанти та Троїстого союзу, формування УСС, ставлення українських політичних сил до війни тощо. Однією з перспективних тем, лакун у вітчизняній історіографії є соціальна історія війни, її вплив на повсякденне життя військових та цивільного населення. Незважаючи на те, що Одеса у роки Першої світової війни була одним з найбільших прифронтових міст, економічним та культурним центром південно-західної частини Російської імперії, її історія цього періоду майже не досліджена.

До того ж, аналіз повсякденного життя населення обумовлений необхідністю зрозуміти причини революції 1917 р., оскільки без детального дослідження суспільних настроїв та змін в умовах життя людей протягом 1914–1917 рр. внаслідок Першої світової війни складно проаналізувати причини та передумови подій 1917 р.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження безпосередньо пов'язане з науковими темами, які розробляє колектив кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова – «Історія Південної України у національному та європейському контексті» (державний реєстраційний № 0106U008143 (2006–2010)) та «Українське Причорномор'я в історичному та історіографічному контекстах» (державний реєстраційний № 0111U0080029 (2011–2015)).

Мета дисертаційної роботи полягає у дослідженні впливу Першої світової війни на матеріально-побутові умови життя та морально-психічний стан населення Одеси протягом 1914 – лютого 1917 рр.

У відповідності до поставленої мети були визначені такі **завдання**:

- охарактеризувати теоретико-методологічні проблеми історії повсякденності, її співвідношення з соціальною історією;
- виявити, систематизувати, класифікувати і проаналізувати наявні джерела та літературу з теми дослідження;
- висвітлити зміни в умовах праці населення та динаміку заробітної плати внаслідок Першої світової війни;
- дослідити динаміку цін на продовольство, причини та фактори, які її викликали;
- з'ясувати роль запровадження сухого закону у житті мешканців міста та його ставлення до антиалкогольної кампанії;

- проаналізувати рівень забезпечення населення міста паливом;
- охарактеризувати умови життя родин мобілізованих чоловіків, біженців і хворих та поранених солдат, які перебували в Одесі у роки війни;
- дослідити роль благодійної діяльності та державної підтримки в організації допомоги групам населення, постраждалим від війни;
- висвітлити вплив пропаганди та цензури на морально-психічний стан одеситів та їх ставлення до війни;
- простежити роль чуток у повсякденному житті населення Одеси;
- охарактеризувати вплив війни на розвиток злочинності у місті.

Об'єкт дослідження – історія Одеси у роки Першої світової війни.

Предмет дослідження – зміни матеріально-побутових умов життя населення міста (подорожчання, дефіцит основних груп продовольчих товарів та палива, трансформації умов праці та антиалкогольна кампанія) і динаміка масової свідомості жителів Одеси протягом 1914–1917 рр., яка включає в себе пропаганду, формування образу ворога, патріотизм і ставлення населення до війни та поголки.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з липня 1914 р. по лютий 1917 р. Нижня межа визначена початком мобілізації в Російській імперії. Верхня межа хронологічних рамок обумовлена початком революції, що призвела до значних суспільно-політичних та соціально-економічних змін, які, відповідно, вплинули на повсякденне життя населення Одеси.

Територіальні межі дослідження включають одне з найбільших міст Російської імперії Одесу з територією градоначальства.

Методи дослідження. У процесі написання дисертаційного дослідження було використано як загальнонаукові (синтезу, аналітичний, описовий тощо), так і спеціальні історичні (історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, мікроісторичний) методи. Історико-порівняльний метод надав можливість проаналізувати часову, просторову та якісну специфіку розвитку повсякденного життя різних соціальних груп населення Одеси у порівнянні з іншими населеними пунктами Російської імперії, а також зарубіжних країн, які брали участь у війні. Проблемно-хронологічний метод був використаний для відтворення у хронологічній послідовності змін в умовах життя населення Одеси. Мікроісторичний метод дозволив проаналізувати зміни, які відбулися в умовах життя населення протягом Першої світової війни на прикладі окремих людей. Методи кількісного аналізу були залучені для опрацювання статистичних відомостей щодо динаміки зростання цін на основні продукти та товари першої необхідності, рівня заробітної плати, гендерного, національного складу біженців Одеси тощо. Комплексне застосування різноманітних методів надало можливість оптимально використати джерела та історіографічний доробок попередників для дослідження теми та реалізації поставлених завдань.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

вперше

- досліджено умови повсякденного життя мешканців Одеси у передреволюційний період Першої світової війни;
- введено до обігу нові архівні джерела щодо умов життя населення Одеси протягом 1914–1917 рр.;

- висвітлено політику центральної та місцевої влади й ставлення населення міста щодо врегулювання продовольчої, паливної криз та антиалкогольної кампанії;
 - встановлено значення державної та благодійної допомоги соціально незахищеним групам населення у роки війни на регіональному рівні;
 - визначено роль чуток у повсякденному житті мешканців міста протягом 1914–1917 рр.;
 - з’ясовано особливості формування образу ворога в Одесі у роки Першої світової війни;
- систематизовано і узагальнено*
- напрацювання західних, українських та російських авторів з історії повсякденного життя цивільного населення у роки Першої світової війни;
 - зміни в умовах праці мешканців міста, викликані війною;
 - динаміку зростання цін на продовольчі товари та паливо у роки війни;
- набуло подальшого розвитку*
- дослідження історії біженців Російської імперії у 1914–1917 рр., на прикладі Одеси;
 - висвітлення розвитку злочинності в Одесі у роки Першої світової війни.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що положення і висновки дисертаційної роботи можуть бути використані при створенні узагальнюючих і спеціальних праць історичного характеру, у процесі викладацької діяльності у вищих навчальних закладах, різних формах краєзнавчої роботи.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засідання кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова; знайшли відображення в доповідях і матеріалах наукових конференцій: «Одеські читання. Актуальні проблеми історії, археології та етнології» (Одеса, 2012), Наукові читання «Південна Україна козацької та післякозацької доби (XVI–XX ст.)» (Одеса, 2012), «V Волинська міжнародна історико-краєзнавча конференція» (Житомир, 2012), а також у виступах на 65-й Міжнародній конференції молодих вчених «Каразінські читання» (Харків, 2012), конференціях професорсько-викладацького складу і наукових працівників Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (Одеса, 2011, 2012), Міжнародній науковій конференції «Transgressing Borders, Meeting the Others. Law, History and Symbolic Spaces in Eastern Europe» (Галац, 2013 р.).

Публікації. Основні положення і висновки дисертації опубліковані в 10 наукових статтях та матеріалах конференцій, 6 з них опубліковано у фахових виданнях України, 1 – в іноземному науковому виданні.

Структура роботи обумовлена метою та завданнями. Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів (14 підрозділів), висновків, списку використаних джерел (407 найменувань), 12 додатків. Повний обсяг роботи становить 243 сторінки, основного тексту – 185 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми, визначається об’єкт, предмет дослідження, його хронологічні та територіальні рамки, формулюється мета і

завдання, розкриваються методи дослідження, наукова новизна, практичне значення і апробація одержаних результатів.

У першому розділі «**Методологія, історіографія та джерела дослідження**» проаналізовано теоретико-методологічні підходи дослідження історії повсякденності, охарактеризовано літературну та джерельну базу дослідження.

У першому підрозділі «*Теоретико-методологічні проблеми історії повсякденності*» розглядаються різні підходи до історії повсякденності, яка є молодим напрямом наукових досліджень, що виник в результаті зміни історичної парадигми у ХХ ст. Особливість її статусу полягає в тому, що історія повсякденності до цього часу не має однозначного трактування в зарубіжній та українській історіографії. У світовій історіографії її виникнення пов'язують з двома науковими школами: французькою школою «Анналів» (Ф. Бродель) та німецькою «Alltagsgeschichte» (А. Людтке). У підрозділі розглянуто визначення предмету історії повсякденності в контексті соціальної історії та історичної антропології.

Другий підрозділ «*Стан наукової розробки проблеми*» присвячено історіографічному доробку західних, українських та російських дослідників. Визначено, що тема повсякденного життя у роки Першої світової війни набула найбільш ґрунтовного розгляду у західній історіографії. Зокрема, М. Гейлі, Р. Чікерінг, Б. Девіс, Н. Гейман присвятили спеціальні дослідження умовам життя населення Відня, Фрайбурга, Берліну та інших міст. Більш детально історію Російської імперії, зокрема біженців, розглядав П. Гетрелл. Особливий інтерес для дисертаційної роботи становить дослідження А. Мейєр, яке присвячене впливу війни на життя жінок Російської імперії. Зміни у суспільній свідомості населення країни розглянули історики Я. Хубертус та Е. Лор. Різноманітних аспектів соціальної історії війни торкаються такі науковці, як Б. Андерсон, Т. Бонзон, М. Коженювські, М. Мадзік, А. Мак-Кі, П. Герліхі, Д. Тарасюк, Л. Тейлор, Д. Уелч та інші.

Зміни, які виникли в суспільстві внаслідок Першої світової війни в основному не стали предметом дослідження радянських істориків. Проте в контексті висвітлення соціально-економічної історії М. Балабанов, О. Кошик, О. Нестеренко, О. Пажитнов, І. Вардін, І. Мінц, Ф. Романов, М. Флеєр, Й. Щербина, О. Сідоров тощо розглядали умови життя населення, насамперед, робітників. В їх роботах велика увага приділяється страйкам та соціальним протестам.

Варто відзначити сучасних російських істориків, якими досліджено повсякденне життя населення Російської імперії в зазначений період – В. Аксьонов, І. Белова, А. Кокорев, В. Руга тощо. Інші питання соціальної історії періоду війни розглядали Б. Колоницький, М. Златіна, А. Курцев, Б. Миронов, Н. Пушкарьова, М. Смірнов, П. Щербінін тощо. Цінними є дослідження О. Сенявської, Л. Гудкова, Д. Цикалова щодо проблеми формування образу ворога та союзника.

В сучасній українській історіографії варто відзначити дослідження О. Вільшанської, яка найбільш ґрунтовно розглянула історію повсякденного життя українських губерній Російської імперії у роки війни. Одним з найбільш вивчених аспектів соціальної історії війни є проблема біженців (Л. Жванко, П. Кліщинський, І. Кучера, Т. Лазанська, Т. Лихачова). Зверталися до різноманітних проблем соціальної історії у зазначений період інші українські історики (О. Донік,

Н. Загребельна, І. Коляда, О. Рєєнт, Г. Турченко, Ф. Турченко та інші). Серед одеських науковців та краєзнавців окремі аспекти історії міста у роки Першої світової війни розглянули С. Боровой, І. Гребцова, О. Долженков, О. Музичко, З. Першина, Е. Плеська-Зебольд, В. Савченко, Ф. Самойлов, В. Файтельберг-Бланк, С. Цвілюк, В. Чисніков тощо.

У третьому підрозділі *«Джерельна база дослідження»* охарактеризовані історичні джерела, використані при написанні дисертаційної роботи. Їх можна розподілити за формою зберігання, поширенням та актуалізацією на дві групи: архівні та опубліковані. Архівні джерела представлені документами з Державного архіву Одеської області (ф. 2 «Канцелярія Одеського градоначальника Міністерства внутрішніх справ», ф. 10 «Одеський тимчасовий комітет у справах друку Головного управління у справах друку», ф. 13 «Інспектор для нагляду за друкарнями, літографіями і тому подібними закладами і книжковою торгівлею в м. Одесі», ф. 16 «Одеська міська управа», ф. 33 «Херсонське губернське акцизне управління», ф. 42 «Канцелярія опікуна Одеського навчального округу», ф. 145 «В.С. Марков – старший ревізор Херсонського губернського акцизного управління», ф. 449 «Одеське жандармське поліцейське управління залізниць», ф. 634 «Прокурор Одеського окружного суду», ф. 780 «Управління Одеського відділу Південно-Західних залізниць») тощо, Центрального державного історичного архіву, м. Київ (ф. 385 «Жандармське управління м. Одеси»), Arhiwum Akt Nowych, м. Варшава (ф. 51 «Centralny Komitet Obywatelski Krolewstwa Polskiego w Piotrogradzie»).

Серед опублікованих джерел найбільш інформативними є матеріали періодичної преси. Серед них можна виділити як центральні імперські видання («Нива», «Русская будущность», «Русская мысль», «Современный мир»), так і ті, що виходили в Одесі («Ведомости Одесского градоначальства», «Известия Одесской городской думы», «Одесские новости», «Одесский листок», «Южная мысль» тощо). Окремо слід виділити групу періодичних видань, які були направлені на певну аудиторію та відрізнялися відповідним змістом: «Детский листок», «Вестник виноделия», «Юмористический пулемет», «Южный музыкальный вестник» та інші.

Важливим джерелом для дослідження повсякденного життя стали джерела особового походження – спогади та листування. Слід відзначити брак мемуарних джерел про дореволюційний період Першої світової війни в Одесі, проте, спогади Е. Бірнштейна, С. Борового, В. Галицького, П. Заварзіна, Ю. Олєши, С. Устинова та інших допомогли проаналізувати окремі аспекти життя населення у роки війни на прикладі конкретної людини.

Таким чином, репрезентативна джерельна база, яка включає широкий спектр різноманітних джерел, та історіографія надають змогу вирішити завдання, що поставлені у дослідженні.

Другий розділ **«Матеріально-побутові умови життя населення»** присвячено змінам у рівні життя населення, в першу чергу доходам та доступу до основних продуктів і товарів першої необхідності.

У першому підрозділі *«Мобілізація на трудовому фронті та умови праці»* проаналізовано трансформації, які викликала війна у сфері праці. Незважаючи на мобілізацію чоловіків та призупинення міжнародної торгівлі в одеському порту, загальна кількість робітників не зменшилася. Це було безпосередньо пов'язано з

мобілізацією промисловості для оборони та збільшенням військових замовлень. Загальна кількість підприємств Одеси за 1913–1916 рр. збільшилась з 405 до 490. З іншого боку, мобілізація призвела до браку кваліфікованих робітників не тільки підприємств легкої та важкої промисловості, але й міського транспорту. Лише 6 % вагоноводіїв трамваїв мали відповідний досвід станом на 1916 р., що, безумовно, впливало на ефективність та безпеку трамвайного руху.

В історіографії відзначається зростання заробітної плати протягом війни. Доходи одеських робітників за 1915 р. збільшилися в середньому на 38 %, але зростання заробітної плати не встигало за збільшенням цін.

Характерною рисою мобілізації на внутрішньому фронті стало збільшення кількості працюючих жінок. Але такі зміни не супроводжувалися створенням відповідних умов для них, жінки отримували меншу заробітну плату, ніж чоловіки. Натомість це стало каталізатором щодо змін у традиційному розподілі гендерних ролей тогочасного суспільства – жінки оволоділи новими професіями, які до цього були їм недоступні.

Другий підрозділ *«Проблема дефіциту та подорожчання продовольства»* присвячений проблемі забезпечення продовольством населення міста. Внаслідок мобілізації економіки на оборону, зменшення обсягів міжнародної торгівлі, проблем зі шляхами сполучення, бюрократії, спекуляції суттєво виросли ціни на продукти. Ціна продуктового кошику в Одесі за 1915 р. збільшилась на 66,9 %. Більш складним виявився наступний рік: напередодні падіння царизму ціни на основні продукти виросли в декілька разів у порівнянні з початком війни.

Звичним явищем у повсякденному житті населення міста стали черги та спекуляція. Дефіцитними стали цукор, м'ясо, молочні продукти, імпортні товари тощо. Запровадження карткової системи на окремі товари, таксування та інші адміністративні заходи з боку місцевої влади не змогли змінити ситуацію. Відповідно, зазначені проблеми викликали незадоволення мешканців міста, призводили до страйків. Населення намагалося пристосуватися до нових умов життя, змінювало раціон харчування та шукало шляхи доступу до дефіцитних товарів.

У третьому підрозділі *«Вплив антиалкогольної кампанії на життя населення»* проаналізовано впровадження та наслідки антиалкогольної кампанії в Одесі. Встановлено, що вона мала неоднозначний вплив, оскільки, з одного боку, набули поширення підпільна торгівля спиртними напоями, виготовлення неякісної алкогольної продукції, з іншого, зменшилась кількість п'яниць, злочинів, вчинених у стані алкогольного сп'яніння. Кампанія мала й негативні соціально-економічні наслідки: закриття підприємств, пов'язаних з виробництвом або продажем спиртних напоїв, викликало зменшення доходів до місцевого бюджету та сприяло безробіттю. Значний попит на алкогольну продукцію призвів до широкого розповсюдження підпільної торгівлі та вживання різноманітних підробок і сурогатів, таких, як денатурат, лак, ханжа тощо. Суспільство по-різному реагувало на заборону продажу спиртних напоїв. Інтелігенція та церква активно підтримали запровадження сухого закону. Проте заборона виробництва та реалізації вина, яке традиційно вирощувалося на півдні держави, викликало спротив з боку місцевих підприємців та виноробів. Відомий вчений та громадський діяч В. Таїров в своїх публікаціях

виступав проти обмеження торгівлі вином, доводив, що його вживання не становить загрози та не призводить до алкоголізму.

Четвертий підрозділ *«Роль паливної кризи у повсякденному житті населення міста»* присвячений дефіциту палива в Одесі у роки війни. Зокрема, розглядаються причини паливної кризи, шляхи її подолання та реакція суспільства. Мілітаризація економіки, мобілізація усіх ресурсів країни для фронту, проблеми у транспортній системі та неефективність управління призвели до браку палива в містах Російської імперії. Дефіцит вугілля та дров викликав проблеми з освітленням міста, певною мірою призупинив навчальний процес, змусив мешканців міста та промисловців звертатися до альтернативних видів палива (гас, торф). Міська влада прийняла *«Обов'язкову постанову про порядок користування електричною енергією центральної освітлювальної станції»*, яка вимагала зменшити споживання електроенергії від власників театрів, кафе, готелів тощо. Для захисту соціально незахищених верств населення місцевою владою були встановлені знижені ціни на паливо для біженців та родин військових. Проте всі ці заходи не змогли вирішити паливну проблему. Лише за 1915 р. ціна на вугілля виросла в два рази. Збільшилась кількість спекулянтів та аферистів, які намагалися заробити на кризі. Суспільство звинувачувало у проблемах з постачанням палива центральну та місцеву владу, проте, намагалося зменшити негативні наслідки кризи за допомогою кооперації.

Відповідно Перша світова війна суттєво погіршила рівень життя населення міста, обмеживши доступ до продовольства, палива та інших товарів.

У третьому розділі *«Повсякденне життя населення, постраждалого від війни»* розглядаються умови життя тих мешканців Одеси, життя яких зазнало найбільших змін в умовах військового часу. До них можна віднести родини мобілізованих на фронт чоловіків, поранених і хворих військових, які прибули до Одеси для лікування, та біженців.

Перший підрозділ *«Становище родин мобілізованих на фронт чоловіків»* присвячено умовам життя родин військових. З'ясовано, що благодійна діяльність стала важливим джерелом існування для солдатських родин. На основі архівних та опублікованих джерел визначено види допомоги, які отримували родини мобілізованих чоловіків: видача грошей, продуктів, палива, безкоштовних обідів, організація притулків для дітей тощо. Особливої уваги потребували діти військових, які часто залишалися без нагляду, оскільки матері вимушені були влаштуватися на роботу та утримувати родини. Це призвело до збільшення дітей, яких віддавали до міського сирітського притулку.

У другому підрозділі *«Організація допомоги пораненим та хворим військовим»* охарактеризовано умови перебування поранених та хворих військових на лікуванні в Одесі. Визначено шпиталі та лікарні, в яких вони отримували медичну допомогу. На початковому етапі війни завдяки надзвичайному ентузіазму суспільства було підготовлено значно більшу кількість ліжок в шпиталях та лазаретах, ніж їх потребувала армія. Окрім військового відомства пораненим та хворим солдатам і офіцерам допомагали одеське відділення Технічного товариства, Новоросійський університет, місцеве відділення Всеросійського земського союзу, Грецьке благодійне товариство, Французьке благодійне товариство, Афонське, Пантелеймонівське подвір'я та інші організації. В цілому, військові були

забезпечені усім необхідним під час лікування в одеських шпиталях та лікарнях. Матеріально-побутові умови солдат та офіцерів суттєво відрізнялися. Слід відзначити, що одеське суспільство активно брало участь у благодійній діяльності на початковому етапі війни, проте його увага до проблеми поранених і хворих військових поступово згасала.

У третьому підрозділі «*Умови повсякденного життя біженців*» розглядаються умови життя переміщених осіб, які опинилися в Одесі протягом 1915–1917 рр. Першими до Одеси прибули євреї з Галичини у січні 1915 р. Аналізується національний, гендерний та віковий склад біженців. Існують певні труднощі з підрахунком загальної кількості біженців у місті протягом війни, оскільки вона постійно змінювалася. Станом на 1 січня 1916 р. в Одесі було офіційно зареєстровано 13664 біженці. У місті перебували росіяни, українці, поляки, вірмени, литовці, латиші та євреї. Визначено організації, які надавали допомогу біженцям. Найбільш активним серед них було одеське відділення Тетянинського комітету. Брала участь у цьому процесі й інші товариства, а також церква та окремі люди. Встановлено, що статус біженців визначався їх соціальним і національним походженням. Специфічна політика проводилася по відношенню до українців з Галичини, якими опікувалася православна церква та Галицько-руське благодійне товариство. Здійснювалися заходи для їх русифікації та переходу до православ'я. Становище біженців часто залишалося незадовільним: вони не могли знайти роботу або отримували менше ніж місцеві жителі, починали заробляти гроші злочинними шляхами, дівчата та жінки ставали повіями, а діти залишалися без батьківського догляду.

Отже, війна призвела до появи в Одесі нових категорій населення, які потребували захисту та допомоги. Їх становище залежало від ініціативи центральної, місцевої влади та окремих товариств і жителів міста.

Четвертий розділ «**Морально-психічний стан суспільства**» присвячений ментальній складовій повсякденного життя мешканців міста у роки війни.

У першому підрозділі «*Пропаганда та її роль у формуванні образу ворога*» розглядається запровадження владою цензури та пропаганда в Одесі. З'ясовано, що використовувалися такі засоби пропаганди, як газети, журнали, кінематограф, лубки, різноманітні твори мистецтва тощо. Частиною пропагандистської кампанії були відвідування Одеси імператором Миколою II. Наслідком такої політики стало формування образу ворога, до якого були включені німці, австрійці та турки. Німців представляли агресивними, надзвичайно жорстокими, наділяли їх виключно негативними рисами характеру. Неоднозначним було ставлення інтелігенції до переслідування представників окремих національностей. У періодичній пресі серед пропагандистських матеріалів лунали більш зважені думки щодо політики по відношенню до німців та інших народів. Союзників навпаки намагалися наблизити до росіян, описували як сміливих, дисциплінованих, відданих своїй вітчизні воїнів тощо. Важлива роль у пропагандистській кампанії відводилася церкві, яка намагалася використати її для укріплення православ'я.

Протягом війни зазнали утисків і репресій громадяни ворожих Російській імперії держав – Німецької, Австро-Угорської та Османської імперій. Доросле чоловіче населення було депортоване з міста, закривалися німецькі товариства,

власність австрійців та німців конфісковувала місцева влада, зазнавала переслідувань німецька мова тощо. Було заборонено приймати до навчальних закладів дітей німецьких та австро-угорських підданих. Складовою частиною образу «внутрішнього ворога» стали євреї. Їх звинувачували у шпигунстві та зрадництві, що було пов'язано з продовженням традиційної для Російської імперії антисемітської політики.

Другий підрозділ «*Сприйняття війни та проблема патріотизму*» розкриває питання ставлення мешканців Одеси до Першої світової війни. Більшості населення міста у перші місяці війни були притаманні патріотичні настрої, що проявлялося у маніфестаціях, активній благодійній діяльності, схваленні дій уряду, хоча зустрічалися і поодинокі випадки жорсткої критики владних структур Російської імперії. Проте, після поразок Російської імперії у 1915 р., наростання економічної кризи, підвищення цін та дефіциту багатьох товарів настрої жителів міста почали змінюватися. Війна ставала звичною і вже не викликала такого ентузіазму та схвалення з боку суспільства, як на її початку, влада поступово втрачала підтримку населення. Одним з проявів ставлення одеситів до війни були спроби ухилення від мобілізації, які з часом ставали частішими. В цілому, сприйняття війни населенням міста залежало від декількох факторів: віку, соціального статусу людини, національності. Для дітей війна мала, насамперед, ігровий, романтичний характер. Військова романтика та патріотизм викликали серед них масові втечі на фронт. Певною мірою цьому сприяла одеська періодична преса, яка часто зображувала дітей-воїнів героями. Діти активно займалися благодійною діяльністю. Особливого значення набув у роки Першої світової війни жіночий патріотизм. Він проявлявся в основному у благодійній діяльності – зборах для військових грошей, одягу, продуктів тощо, та службі медичними сестрами. Траплялися поодинокі випадки перебування одеських жінок у діючій армії під виглядом чоловіків. Для незаможних верств населення важливим був вплив війни на їх матеріальний добробут, доступ до продуктів та товарів, зростання заробітної платні тощо.

У третьому підрозділі «*Чутки у соціокультурному просторі міста*» розкривається роль погослок в одеському суспільстві в роки війни. Розглянуто основні шляхи поширення та тематику чуток, заходи місцевої влади по протидії ним. Основними факторами, які вплинули на розвиток чуток у місті, стали запровадження цензури та брак достовірної інформації про теми, важливі для мешканців міста. Тематика погослок була різноманітною, але на початку війни особливо актуальними для населення були ті погослови, які торкалися мобілізації, прибуття поранених, військових дій, Вільгельма II тощо. Поступово чутки на військову тему втрачали свою актуальність, більш важливими для суспільства стали погослови, пов'язані з матеріальним добробутом жителів – доступом до дефіцитних продовольчих, алкогольних та інших товарів. Визначено, що чутки мали важливе значення для мешканців міста та були одним з чинників формування суспільних настроїв щодо війни та влади.

Четвертий підрозділ «*Вплив війни на структуру та характер злочинності*» присвячено ролі злочинності у повсякденному житті населення міста. З'ясовано, що воєнні умови призвели до зміни структури злочинності та зменшення кількості тяжких кримінальних правопорушень. Запровадження антиалкогольної кампанії

більше, ніж на 50 %, зменшило кількість правопорушень, пов'язаних із вживанням міцних напоїв (нанесення тілесних ушкоджень, прояви хуліганства, вбивства тощо). Натомість, перебування значної кількості біженців у місті, подорожчання продуктів харчування та мобілізація чоловіків на фронт викликали суттєве зростання кількості злочинів, скоєних дітьми та підлітками. У 1916 р. мировими судами міста було засуджено 870 осіб віком від 10 до 17 років, що склало 339,8 % від рівня 1911 р. Протягом війни спостерігалось збільшення числа повій, в тому числі малолітніх. Зросла кількість аферистів та шахраїв, які видавали себе за біженців, сестер милосердя і військових. Антиалкогольна кампанія призвела до збільшення випадків незаконної торгівлі та фальсифікації спиртних напоїв. В цілому, злочинний світ Одеси намагався пристосуватися до військових умов та використати їх на свою користь.

Таким чином, війна суттєво вплинула на морально-психічний стан суспільства, який формувався під впливом пропаганди та еволюціонував протягом 1914–1917 рр.

ВИСНОВКИ

У висновках узагальнено підсумки проведеного дослідження, які зводяться до наступних положень.

Історія повсякденності є одним з напрямів соціальної історії у її широкому трактуванні, який пов'язує з появою «нової історичної науки». Предмет історії повсякденності є надзвичайно широким та включає два аспекти – «рівень життя» (забезпечення основних матеріально-побутових потреб людини) та «аксіологія життя» (морально-психічний стан суспільства). Їх дослідження відбувається нерозривно від «подієвої історії» – змін у соціально-економічному та політичному житті, які впливають на умови життя населення.

Аналіз історіографії засвідчив, що історія Одеси у роки Першої світової війни не отримала спеціального наукового висвітлення в історіографії. Відсутні спеціальні історичні дослідження, в яких розкривається тема повсякденного життя мешканців міста в цей період. Основними джерелами для дисертаційного дослідження стали архівні документи та матеріали періодичної преси, також були залучені спогади, щоденники та інші види опублікованих джерел.

Перша світова війна значним чином вплинула на рівень життя населення міста. Суттєвих змін зазнали умови праці. Під час війни можна було спостерігати зростання заробітної плати, хоча воно не відповідало збільшенню цін. Внаслідок мобілізації чоловіків на фронт до роботи на фабриках та заводах почали залучати некваліфіковані кадри – жінок та дітей.

Війна викликала збільшення цін на основні продовольчі продукти, товари першої необхідності та паливо. Звичним явищем у повсякденному житті населення міста стали черги та спекуляція. Запровадження карткової системи на окремі продукти, таксування та інші адміністративні заходи з боку місцевої влади не змогли вирішити проблеми. Дефіцит товарів та збільшення цін призводили до зростання незадоволення населення міста владою.

Значні наслідки для соціального, економічного та культурного життя населення Одеси мало запровадження у Російській імперії заборони на продаж алкогольних напоїв. Закриття підприємств, пов'язаних з виробництвом або

продажем спиртних напоїв, викликало, з одного боку, зменшення доходів до місцевого бюджету, з іншого – сприяло безробіттю. Значний попит на алкогольну продукцію мав наслідком широке розповсюдження підпільної торгівлі та вживання різноманітних підробок і сурогатів.

Важливою складовою повсякденного життя населення міста була паливна криза. Внаслідок підвищення попиту на вугілля підприємствами, які працювали на оборону, знизилися обсяги його продажу населенню. Це призвело до таких негативних явищ, як проблеми з освітленням та опаленням міста, зниження якості вугілля, шахрайства з талонами на паливо тощо. Населення міста шукало шляхи вирішення паливної кризи за допомогою організації кооперативних товариств та використання альтернативних видів палива.

Протягом Першої світової війни в Одесі перебували категорії населення, які потребували допомоги та додаткової уваги з боку суспільства – родини військових, поранені та хворі солдати й офіцери, а також біженці. Мобілізація чоловіків призвела до зміни умов життя їх родин. Зокрема, з-за браку грошей (державної допомоги було недостатньо) матері влаштувалися на роботу і вимушені були віддавати своїх дітей до притулків, зросла кількість підкинутих дітлахів. Збільшення кількості дітей, які залишились без батьківської опіки та опинилися на вулиці, призвело до зростання дитячої злочинності та проституції. З самого початку війни в Одесі перебували хворі та поранені військові. В місті виникла велика кількість лазаретів, які в цілому задовольняли потреби солдат та офіцерів. У 1915 р. Одеса стала одним з центрів перебування біженців різних національностей, в першу чергу росіян, українців, поляків та євреїв. Особливо актуальною була проблема влаштування на роботу біженців, а також жінок з родин військових.

Умови життя поранених військових, родин мобілізованих чоловіків та біженців в основному залежали від благодійної діяльності та державної підтримки, що і відрізняло ці групи населення від інших мешканців міста. Суспільство та держава надавали різноманітні види допомоги, зокрема вони забезпечували їх роботою, безкоштовними обідами, паливом, продуктами, організували притулки, шпиталі тощо. Допомога цим групам населення залежала від їх соціального становища, національності та ініціативи суспільства. Активно благодійною діяльністю займалася церква, яка організувала збір коштів, продуктів, одягу тощо, надавала приміщення для проживання біженців.

Перша світова війна корінним чином вплинула не тільки на зміни у матеріально-побутовій сфері життя цивільного населення Одеси, але й на морально-психічний стан суспільства. Важливу роль у повсякденному житті суспільства стала відігравати пропаганда. Держава за підтримкою церкви формувала образ ворога, включаючи до нього як підданих ворожих країн – німців, австрійців, турків тощо, так і населення Російської імперії, зокрема, євреїв. На ставлення людей до війни впливало декілька факторів, зокрема рівень їх матеріального достатку, державна пропаганда, успіхи та поразки армії, їх соціальний статус, національність. Якщо на початковому етапі війни можна було спостерігати патріотичне піднесення, то з часом внаслідок загострення матеріально-побутових проблем (дефіциту та подорожчання продуктів і товарів, спекуляції), збільшення злочинності, поразок Російської імперії та затягнення війни патріотичні настрої населення поступово

згасали.

Держава через запровадження цензури викликала недовіру пересічних мешканців до офіційних джерел інформації, що призвело до поширення чуток. Тематика поголосок на початковому етапі війни була тісно пов'язана з успіхами армії, прибуттям поранених військових, мобілізацією. З часом більш актуальними стали чулки, пов'язані з матеріальним добробутом жителів міста.

Війна створила сприятливі умови для появи нових видів правопорушень та різноманітних афер. Кількість тяжких злочинів зменшилася, але виросла кількість різноманітних афер та шахрайства. Суттєво зросли показники дитячої та підліткової злочинності. Поширювалися злочини, пов'язані з війною.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Фахові видання:

1. Джумига Є.Ю. Вплив Першої світової війни на криміногенну ситуацію в Одесі (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / Євген Юрійович Джумига // Записки історичного факультету ОНУ імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2011. – Вип. 22. – С. 96–106.

2. Джумига Є.Ю. Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.): соціально-економічний аспект / Євген Юрійович Джумига // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2011. – Вип. 19. – С. 369–379.

3. Джумига Є.Ю. Паливна криза в Одесі в період Першої світової війни (1914–1917 рр.): соціальні аспекти проблеми / Євген Юрійович Джумига // Інтелігенція і влада : громадсько-політ. наук. зб. – Одеса : Астропринт, 2012. – Вип. 24. – С. 26–32. – (Серія: Історія).

4. Джумига Є.Ю. Трудова мобілізація та умови праці жінок Одеси у передреволюційний період Першої світової війни (1914–1916 рр.) / Євген Юрійович Джумига // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. праць. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 5. – С. 117–119.

5. Джумига Є.Ю. Продовольче становище в Одесі протягом Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / Євген Юрійович Джумига // Записки історичного факультету ОНУ імені І.І. Мечникова : наук.-істор. вид. – Одеса, 2012. – Вип. 23. – С. 102–120.

6. Джумига Є.Ю. Чулки як ментальна складова повсякденного життя мешканців Одеси в період Першої світової війни (1914–1917 рр.) / Євген Юрійович Джумига // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2013. – Вип. XXXV. – С. 98–101.

7. Dzhumyga E. The Home Front in Odessa during the Great War (July 1914 – February 1917): the Gender Aspect of the Problem / Evgen Dzhumyga // Danubius. – Galați, 2013. – Vol. XXXI. – Pp. 223–242.

Публікації, що додатково відображають результати дисертаційного дослідження:

8. Джумига Є.Ю. Благодійна допомога дітям Одеси в період Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / Євген Юрійович Джумига // Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції (Житомир,

9-10 листопада 2012 року) : зб. наук. праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2012. – С. 51–54.

9. Джумиґа Є.Ю. Зміни у соціальному статусі жінок Одеси протягом Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / Євген Юрійович Джумиґа // Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Одеса, 2012. – Вип. IV. – С. 250–251.

10. Джумиґа Є. Умови життя хворих і поранених військових в Одесі протягом Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / Євген Джумиґа // Південна Україна: козацька та післякозацька доба (XVI – XX ст.) : матеріали Міжнародних наукових читань 26-27 травня 2012 р. – Одеса, 2012. – С. 62–66.

АНОТАЦІЯ

Джумиґа Є.Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя населення Одеси (1914 – лютий 1917 рр.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Одеський національний університет імені І.І.Мечникова, Одеса, 2015.

Дисертація є комплексним дослідженням повсякденного життя населення Одеси у передреволюційний період Першої світової війни. На основі використання архівних матеріалів, опублікованих джерел та літератури проаналізовано проблеми забезпечення одеситів продовольством та паливом, зміни в умовах праці та наслідки для населення антиалкогольної кампанії. Розглянуто умови життя біженців, військових та їх родин. Визначено, що суспільні настрої та ставлення населення міста до війни залежали від багатьох факторів: цензури, пропаганди, чуток тощо. Відзначено, що важливу роль у суспільній свідомості відіграло формування образу ворога.

Ключові слова: Одеса, історія повсякденності, продовольче забезпечення, паливна криза, біженці, антиалкогольна кампанія, пропаганда, патріотизм, чулки.

АННОТАЦИЯ

Джумыга Е.Ю. Влияние Первой мировой войны на повседневную жизнь населения Одессы (1914 – февраль 1917 гг.). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова, Одесса, 2015.

Диссертация является комплексным исследованием повседневной жизни населения Одессы в предреволюционный период Первой мировой войны. На основании использования архивных материалов, опубликованных источников и литературы проанализированы проблемы обеспечения одесситов продовольствием и топливом, изменения в условиях труда и последствия для населения антиалкогольной кампании. Рассмотрены условия жизни беженцев, военных и их семей. Определенно, что общественные настроения и отношение населения города к войне зависели от многих факторов: цензуры, пропаганды, слухов и т.д. Отмечено, что важную роль в общественном сознании играло формирование образа врага.

Ключевые слова: Одесса, история повседневности, продовольственное обеспечение, топливный кризис, беженцы, антиалкогольная кампания, пропаганда, патриотизм, слухи.

ANNOTATION

Dzhumyga E. Impact of the First World War on everyday life of Odesa citizens (1914 – February 1917). – Manuscript.

Dissertation of the Candidate of Historical Sciences degree on specialty 07.00.01 – history of Ukraine. – Odesa I.I. Mechnikov National University, Odesa, 2015.

Dissertation is the complex research of Odesa citizens' everyday life during the prerevolutionary period of the First World War (July 1914 – February 1917). This war, known as «Great» and «Total» war, is explored rather insufficiently. In the first place, it concerns to the history of the civilian population, including the Odesa dwellers. The investigation is based on the analysis of historiographical legacy of foreign and Ukrainian scientists; the vast complex of archival sources, periodical press materials, statistics and memoirs.

It was proved that the war had a major impact on the living conditions of Odesa citizens. The First World War enveloped all groups of the population, and it became its distinctive feature. The war changed the structure of the labour market. While millions of the men were mobilised for the army, the women were mobilised for the home front. They took place of the men on the factories and began to occupy “male” professions, but they continued to get less money than the men for the same jobs. The dynamics of price growth and its correlation with the wages are analyzed in the thesis. The prices for coal and firewood, the activities of local and central authorities to overcome the shortage of fuel are analyzed. The widespread occurrences of the Odesa dwellers life during this period were queues, deficit and falsification of food, fuel and other goods. The impact of the prohibition on economical, social, cultural aspects of Odesa population life during the war is also explored. The reaction of population to the prohibition, the peculiarities of clandestine market and the other negative consequences of campaign are clarified.

The war led to the emergence of such vulnerable groups as refugees, wounded soldiers and families of mobilized men. A lot of Odesa women rendered medical assistance to the wounded soldiers and officers not only at the front but also in the rear hospitals. The refugees and soldiers' wives got financial assistance, rations and work from the official state committees, different charity organizations and private persons. National, age and gender structures of the refugees in Odesa are explored. The author makes the conclusion about the living conditions of refugees in Odesa. It was proved, that the intensity of charity activity changed in the course of the war and depended on such factors as the defeats at the front, price increase, goods deficit, fuel crisis etc.

The authorities used various methods of propaganda to mobilize civilian and military population. Periodic press, cinemas, theatres, demonstrations, works of art became the instruments of propaganda in Odesa during the First World War. The forming of the enemy's image played an important role in public moods. Germans were granted exclusively negative character traits: cruelty, greed, anger. In general, the perception of the war by citizens depended on such factors as age, social status, nationality and so on.

Censorship and propaganda led to distrust of the Odesa population to the official sources of information. Therefore the rumors became extremely popular in Odesa. The themes of the rumors were changing during 1914–1917. The war had a great impact on the structure and general tone of criminality. It caused the emergence of new crimes and the increase of juvenile delinquency. The swindlers under the guise of refugees and nurses committed crimes. In general, the offenders tried to adapt to the new conditions of war time.

Key words: Odesa, history of everyday life, food provision, fuel crisis, refugees, prohibition, propaganda, patriotism, rumours.